

O'zbekiston Respublikasi
Maktabgacha va maktab
ta'limi vazirligi

ISSN: 2992-9008
UDK: 37

TA'LIM VA TARAQQIYOT

Ilmiy-uslubiy jurnali

2026-YIL 5-SON

www.journal.namspi.uz

Bosh muharrir: Namangan davlat pedagogika instituti rektori B.E.Xusanov
Mas'ul muharrir: Ilmiy ishlar va innovatsiyalar bo'yicha prorektor M.R.Qodirxonov
Mas'ul muharrir o'rinbosari: Ilmiy tadqiqotlar, innovatsiyalar va ilmiy-pedagogik kadrlar tayyorlash bo'limi boshlig'i J.A.Yuldashev

TAHRIR HAY'ATI

Aniq va tabiiy fanlar: k.f.d., prof. Sh.Abdullayev, f-m.f.d., dots. R.Xakimov, k.f.d., prof. N.Vohidova, k.f.d., dots. M.Qodirxonov, b.f.d., dots. A.Batashov, f-m.f.n., dots., T.Abdullayev, p.f.n., dots. M.Eshnazarova, p.f.n., dots. G'.Nafasov, p.f.n., dots. M.Boltayeva.

Texnika fanlari: t.f.d., prof. A.Umarov, t.f.d., prof. A.Qayumov, PhD, dots. Sh.Xudoyqulov, PhD, dots. Abdunazarov.

Ijtimoiy-gumanitar fanlar: s.f.d., prof. T.Fayzullayev, tar.f.d., prof. A.Rasulov. f.f.d., prof. M.Ismoilov, i.f.d., dots. N.Sotivoldiyev, t.f.n., dots. A.Isoqboyev, f.f.n., dots. O.Mamatov, t.f.n., dots. Z.Haydarov, PhD. J.Yuldashev, PhD. A.Abdullayev.

Pedagogika fanlari: p.f.d., prof. B.Xodjayev, p.f.d., prof. X.Najmiddinova, p.f.d., prof. T.Ismoilov, p.f.d., prof. S.Abdullayev. p.f.d., prof., M.Y.Sobirova, p.f.d., prof., R.Zamilova, p.f.d., prof. Sh.Xujamberdiyeva, p.f.d., dost. M.Asqarova, PhD, dots. M.Asranboyeva.

Filologiya fanlari: fil.f.d., prof. N.Uluqov, fil.f.d., prof. H.Usmanova, f.f.d., dots. X.Shokirova, p.f.n., dots. S.Misirov, p.f.n., dots. Sh.Ubaydullayev, PhD, dots. P.Lutfullayev, PhD, dots. M.Yakubbayev.

Texnik muharrir: R.Tursunov

Tahririyat manzili: Namangan shahri, Uychi ko'chasi, 316-uy.

Pochta indeksi: 160136, **Faks:** (0369) 227-27-21,

Email: Info@namspi.uz

"Ta'lim va taraqqiyot" ilmiy-uslubiy jurnali elektron to'plam sifatida O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Administratsiyasi huzuridagi **Axborot va ommaviy kommunikatsiyalar agentligi (AOKA)ning 2022-yil 25-oktabrdagi № 045044 raqamli guvohnomasi** asosida chop etiladi. Jurnal **Oliy Attestatsiya komissiyasining 2024-yil 30-noyabrdagi (№ 364/5) yig'ilishi qaroriga asosan pedagogika fanlari bo'yicha falsafa fanlari doktori (PhD) va fan doktori (DSc) ilmiy darajasiga talabgorlarning dissertatsiya ishlari yuzasidan asosiy ilmiy natijalarini chop etish uchun tavsiya etilgan.** UDK: 37, Xalqaro standartlashtirish raqami (ISSN): 2992-9008.

Maqolalarning ilmiy saviyasi va keltirilgan ma'lumotlar uchun mualliflar javobgar hisoblanadi.

UDK: 1:37.013.73

TA'LIM TIZIMI IJTIMOIIY INSTITUT SIFATIDA: FALSAFIY YONDASHUVLAR

Jurayev Alisher Tulqinboyevich

University of Business and Science katta o'qituvchisi falsafa fanlari doktori (PhD)

Email: alisherumida1987@gmail.com

Tel: +998 99 270 00 20

Annotatsiya: mazkur maqolada ta'lim tizimini ijtimoiy institut sifatida tushunishning asosiy falsafiy yondashuvlari qiyosiy-tipologik tahlil asosida yoritilgan. Organitsistik, strukturaviy-funksionalistik, konflikt-reproduktiv, fenomenologik-konstruktivistik, neoinstitutsional, tizimli-sinergetik, gumanistik-global hamda integrativ-strukturatsion yondashuvlarning ontologik asoslari, kuchli va zaif tomonlari aniqlashtirilgan. Ta'lim institutining jamiyat integratsiyasidagi vazifasi, ijtimoiy tengsizlikni qayta ishlab chiqarish xavfi, intersubektiv qurilish tabiati, tashqi legitimlikka moslashuvi, o'z-o'zini tashkil etuvchi tizim sifatidagi avtonomiyasi hamda struktura va faoliyat dialektikasi alohida ko'rib chiqilgan. Yondashuvlarning qiyosiy tahlili ularni bir-birini to'ldiruvchi metodologik prizmalar sifatida uyg'un qo'llash zarurligini ko'rsatadi, bu esa O'zbekistonda ta'lim tizimini modernizatsiyalash, nodavlat sektor va davlat-xususiy sheriklikni rivojlantirish jarayonlarini falsafiy jihatdan izohlash uchun metodologik asos yaratadi.

Kalit so'zlar: ta'lim tizimi, ijtimoiy institut, ijtimoiy falsafa, strukturaviy-funksionalizm, konflikt nazariyasi, fenomenologiya, neoinstitutsionalizm, tizimlar nazariyasi, strukturatsiya nazariyasi, gumanistik paradigma.

ФИЛОСОФСКИЕ ПОДХОДЫ К СИСТЕМЕ ОБРАЗОВАНИЯ КАК СОЦИАЛЬНОМУ ИНСТИТУТУ

Аннотация: в статье на основе сравнительно-типологического анализа раскрываются основные философские подходы к пониманию системы образования как социального института. Определены онтологические основания, сильные и слабые стороны органицистского, структурно-функционалистского, конфликтно-репродуктивного, феноменолого-конструктивистского, неoinституционального, системно-синергетического, гуманистическо-глобального и интегративно-структурационного подходов. Отдельно рассмотрены роль образования в социальной интеграции, риск воспроизводства социального неравенства, интересубъективная природа институционального конструирования, адаптация к внешней легитимности, автономия образования как самоорганизующейся системы, а также диалектика структуры и деятельности. Сравнительный анализ подходов показывает необходимость их взаимодополняющего применения, что создаёт методологическую основу для философского осмысления процессов модернизации системы образования, развития негосударственного сектора и государственно-частного партнёрства в Узбекистане.

Ключевые слова: система образования, социальный институт, социальная философия, структурный функционализм, теория конфликта, феноменология, неoinституционализм, теория систем, теория структуризации, гуманистическая парадигма.

PHILOSOPHICAL APPROACHES TO THE EDUCATION SYSTEM AS A SOCIAL INSTITUTION

Abstract: this article examines, through comparative-typological analysis, the principal philosophical approaches to understanding the education system as a social institution. It identifies the ontological premises, strengths, and weaknesses of the organicist, structural-functionalist, conflict-reproductive, phenomenological-constructivist, neo-institutional, systemic-synergetic, humanistic-global, and integrative-structurational approaches. The article separately considers education's role in social integration, the risk of reproducing social inequality, the intersubjective nature of institutional construction, adaptation to external legitimacy, education's autonomy as a self-organizing system, and the dialectic of structure and agency. The comparative analysis shows that these approaches should be applied as complementary methodological lenses, which provides a methodological basis for the philosophical interpretation of education modernization, the development of the non-state sector, and public-private partnership in Uzbekistan.

Keywords: education system, social institution, social philosophy, structural functionalism, conflict theory, phenomenology, neo-institutionalism, systems theory, structuration theory, humanistic paradigm.

KIRISH

Ta'lim tizimini shunchaki tashkiliy-huquqiy tuzilma yoki xizmatlar majmuasi sifatida emas, balki jamiyat hayotining barqaror, tarixan shakllangan va o'ziga xos normativ-institutsional tabiatga ega bo'lgan ijtimoiy instituti sifatida tushunish ijtimoiy falsafaning muhim vazifalaridan biri hisoblanadi. Zamonaviy jamiyatlarda ta'lim tizimini modernizatsiyalash, uni nodavlat sektor va davlat-xususiy sheriklik kabi yangi institutsional shakllar bilan boyitish jarayonlari aynan ta'limning ijtimoiy institut sifatidagi mohiyatini falsafiy jihatdan chuqur anglashni taqozo etadi.

Ijtimoiy falsafa va sotsiologiya tarixida "institut" tushunchasi turlicha nazariy an'analarda turlicha mazmun kasb etgan: funksionalistik an'anada institut jamiyat barqarorligini ta'minlovchi vosita sifatida, konfliktologik an'anada esa hukmron

guruhlar manfaatini ifodalovchi mexanizm sifatida talqin etiladi. Fenomenologik, neoinstitutsional, tizimli-sinergetik va strukturatsion yondashuvlar esa institutni mos ravishda intersub'yektiv ma'no, legitimlik, o'z-o'zini tashkil etuvchi tizim hamda struktura-faoliyat dialektikasi nuqtai nazaridan izohlaydi. Bu xilma-xillik ta'lim tizimini ijtimoiy institut sifatida yaxlit falsafiy tushunish uchun qiyosiy-tipologik tahlil zarurligini ko'rsatadi.

Mavjud tadqiqotlarda ta'lim tizimining institutsional tabiati ko'pincha pedagogik yoki huquqiy-tashkiliy nuqtai nazardan yoritilgan, biroq uni turli falsafiy-sotsiologik yondashuvlar asosida qiyosiy tahlil qiluvchi, ularning har birining ontologik va metodologik asoslarini aniqlashtiruvchi ishlar yetarli emas. Mazkur maqolaning maqsadi — ta'lim tizimini ijtimoiy institut sifatida tushunishning asosiy falsafiy yondashuvlarini aniqlash, ularning nazariy asoslarini tahlil qilish hamda bu yondashuvlarning zamonaviy ta'lim modernizatsiyasi kontekstidagi ahamiyatini asoslashdan iborat.

O'zbekistonda so'nggi yillarda amalga oshirilayotgan ta'lim islohotlari, jumladan nodavlat sektorni rivojlantirish, davlat-xususiy sheriklik mexanizmlarini joriy etish va ta'lim boshqaruvini institutsional jihatdan yangilash jarayonlari ushbu falsafiy tahlilga amaliy ahamiyat baxsh etadi. Zero, har qanday institutsional islohot, ongli ravishda yoki yo'q, muayyan falsafiy-nazariy talqinga — ta'limni qanday institut sifatida tushunishga — tayanadi, va bu tushunchaning yetarlicha aniq bo'lmashligi islohotlarning nazariy asossizligiga, natijada amaliy samarasizligiga olib kelishi mumkin.

Maqola quyidagicha tuzilgan: dastlab "ijtimoiy institut" tushunchasining falsafiy-sotsiologik genezisi tarixiy izchillikda ko'rib chiqiladi; so'ngra tadqiqotda qo'llanilgan metodologik yondashuvlar tavsiflanadi; keyin ta'lim tizimini ijtimoiy institut sifatida tushunishning sakkizta asosiy falsafiy yondashuvi qiyosiy tahlil qilinadi; yakunda esa olingan natijalar umumlashtirilib, amaliy tavsiyalar ishlab chiqiladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

“Ijtimoiy institut” tushunchasining ilk tizimli falsafiy-sotsiologik asoslanishi G. Spenserning organitsistik jamiyat nazariyasiga borib taqaladi: u jamiyatni biologik organizmga oʻxshatib, taʼlim, din, huquq kabi institutlarni jamiyat “organizmi”ning ixtisoslashgan aʼzolari sifatida tavsiflagan, bunda har bir institut butun tizimning yashovchanligini taʼminlovchi aniq funksiyaga ega boʻladi (1). Garchi bu organitsistik metafora keyinchalik koʻp tanqidga uchragan boʻlsa-da, aynan Spenser institutlarni tizimli-funksional tahlil obʼektiga aylantirgan birinchi mutafakkirlardan biri boʻldi.

Bu gʻoyani E. Dyurkgeym yanada rivojlantirib, taʼlimni jamiyatning kollektiv ongini yosh avlodga uzatuvchi, ijtimoiy birlikni taʼminlovchi institut sifatida asosladi (2). Dyurkgeymning fikricha, taʼlim shaxsning individual xohish-istagi asosida emas, balki jamiyatning oʻzi tomonidan unga taqdim etiladigan majburiy ijtimoiy fakt sifatida mavjud boʻladi; u ijtimoiy hayotdan tashqarida mavjud boʻla olmaydi, balki jamiyatning oʻzi tomonidan yaratilgan va uni qayta ishlab chiqaruvchi hodisadir. Bu qarash taʼlimni institutsional tahlil obʼektiga aylantirgan birinchi izchil falsafiy-sotsiologik urinish boʻldi va keyingi barcha institutsional nazariyalar uchun boshlangʻich nuqta vazifasini oʻtadi.

T. Parsons Dyurkgeym gʻoyalarini oʻzining umumiy ijtimoiy tizim nazariyasi doirasida rivojlantirib, sinfxonani kichik ijtimoiy tizim sifatida tahlil qildi va taʼlimning ikki asosiy funksiyasini — sotsializatsiya, yaʼni jamiyat qadriyatlarini singdirish, va tanlov, yaʼni turli qobiliyatga ega oʻquvchilarni kelgusi ijtimoiy rollarga taqsimlash — ajratib koʻrsatdi (3). Uning fikricha, maktab jamiyatning kichik modeli boʻlib, unda bola birinchi marta oila doirasidan tashqarida universal, yaʼni barcha uchun bir xil meʼyorlar asosida baholanishni boshdan kechiradi. Strukturaviy-funksionalistik anʼana shu tariqa taʼlim tizimini jamiyat barqarorligi va integratsiyasiga xizmat qiluvchi ijobiy institut sifatida talqin etadi, bunda har qanday institutsional element oʻz funksiyasi orqali oqlanadi.

1970-yillarda bu funksionalistik-optimistik talqinga qarshi konflikt-nazariy tanqid rivojlandi. P. Burdye va J.-K. Passeron ta'limni ijtimoiy tengsizlikni "madaniy kapital" va "simvolik zo'ravonlik" mexanizmlari orqali qayta ishlab chiqaruvchi institut sifatida asosladilar: ularning fikricha, maktab bilim va madaniyatning "betaraf" o'lchovi sifatida namoyon bo'lsa-da, aslida u hukmron sinfning o'ziga xos madaniy kodini — til uslubi, didi, xulq-atvor normalarini — "ob'ektiv" bilim me'yori sifatida joriy etadi, natijada bu kodga ega bo'lmagan bolalar tizimli ravishda kam muvaffaqiyatga erishadi (4). S. Bouls va G. Gintis esa "moslik tamoyili" asosida ta'lim tizimining ichki tuzilishi — ierarxiya, tashqi nazorat, motivatsiyaning baho va jazo orqali shakllantirilishi — ishlab chiqarish jarayonidagi ijtimoiy munosabatlarni aynan takrorlashini ko'rsatdilar, bu esa ta'limning rasmiy tengchilik g'oyasi bilan amaliy tengsizlikni saqlab qolish funksiyasi o'rtasidagi ziddiyatni ochib beradi (5).

Fenomenologik an'anada P. Berger va T. Lukman ijtimoiy institutlarni, jumladan ta'limni, ob'ektiv berilgan tuzilma emas, balki insonlar o'rtasidagi takrorlanuvchi o'zaro ta'sirlar orqali intersub'yektiv tarzda "qurilgan" va keyin ob'ektivlashtirilgan, "tabiiylashtirilgan" voqelik sifatida talqin etdilar: ularning "eksternalizatsiya – ob'ektivatsiya – internalizatsiya" triadasi institutning qanday qilib inson faoliyati mahsuli bo'la turib, keyinchalik alohida shaxsga nisbatan tashqi va majburiy kuchga ega bo'lib qolishini tushuntiradi (6). Bu yondashuv institutni statik tuzilma emas, balki doimiy ijtimoiy qurilish jarayoni sifatida ko'rish imkonini beradi va ta'lim islohotlarida ishtirokchilarning sub'ektiv ma'no bergan tajribasini e'tiborsiz qoldirib bo'lmasligini ko'rsatadi.

1970–1980-yillarda shakllangan neoinstitutsional nazariyada Dj. Meyer va B. Rouan ta'lim tashkilotlarining rasmiy tuzilmasi — o'quv rejalari, sertifikatlash tizimi, ma'muriy lavozimlar — ko'pincha texnik samaradorlik emas, balki jamiyatda keng tarqalgan "afsonaviy" tasavvurlarga va tashqi legitimlikka moslashish natijasi ekanligini asosladilar; shu sababli ko'plab tashkilotlarda rasmiy tuzilma bilan real amaliyot

o'rtasida "bo'shliq" kuzatiladi (7). P. DiMaggio va U. Pauell esa tashkilotlarning bir-biriga o'xshash, ya'ni izomorf shaklga kelishini uchta institutsional mexanizm — davlat va yuqori tashkilotlar tomonidan majburlovchi, professional hamjamiyatlar orqali normativ, hamda noaniqlik sharoitida boshqalarni taqlid qilishga asoslangan mimetik izomorfizm — orqali izohladilar (8). Bu ikkala nazariya ta'lim tizimidagi islohotlarning nima uchun ko'pincha shakl jihatdan bir-biriga o'xshash, biroq mazmunan har xil natija berishini tushuntirishga xizmat qiladi.

N. Luman ijtimoiy tizimlar nazariyasi doirasida ta'limni jamiyatning o'z-o'zini ishlab chiqaruvchi, ya'ni avtopoetik kichik tizimi sifatida talqin qilib, uning o'z ichki kodi — masalan, "yaxshi baho / yomon baho" — va o'ziga xos kommunikatsiya mantig'iga ega ekanligini, shu sababli uni tashqaridan, masalan iqtisodiyot yoki siyosat mantig'i asosida to'g'ridan-to'g'ri boshqarib bo'lmasligini ko'rsatdi (9). Bu tizimli-sinergetik yondashuv ta'limni tashqi muhitdan nisbatan avtonom, o'z-o'zini tashkil etuvchi institut sifatida ko'rishga xizmat qiladi va islohotlarni loyihalashtirishda tizimning o'z ichki mantig'ini hisobga olish zarurligini ta'kidlaydi.

Struktura-markazli (funktionalizm, konflikt nazariyasi, neoinstitutsionalizm) va faoliyat-markazli (fenomenologiya) yondashuvlar o'rtasidagi metodologik tafovutni bartaraf etishga urinib, E. Giddens strukturatsiya nazariyasini taklif etdi: unga ko'ra, institutlar, shu jumladan ta'lim, bir tomondan inson faoliyatini cheklovchi va yo'naltiruvchi struktura, ikkinchi tomondan aynan shu faoliyat orqali doimiy qayta ishlab chiqariladigan va o'zgartiriladigan hodisa sifatida "struktura ikkiligi" mantig'ida mavjud bo'ladi (10). Bu integrativ-strukturatsion yondashuv ta'lim tizimini na sof ob'ektiv tuzilma, na sof subyektiv qurilma, balki ikkalasining dialektik birligi sifatida tushunish imkonini beradi. Ayni paytda, strukturatsiya nazariyasi ham tanqiddan xoli emas: bir qator tadqiqotchilar uning struktura va faoliyatni nazariy jihatdan "yarashtirishga" urinishi amaliy tahlil uchun yetarlicha aniq operatsional mezonlar

bermasligini, shu sababli uni empirik tadqiqotlarda qo'llash boshqa yondashuvlarga nisbatan murakkabroq ekanligini ta'kidlaydilar.

Nihoyat, XX asr oxiri – XXI asr boshlarida shakllangan gumanistik-global paradigma ta'limni institutsional tahlil doirasidan chiqarib, uni insoniyatning umumiy merosi va universal huquqi sifatida qayta kontseptuallashtiradi: xalqaro tashkilotlar hujjatlarida ta'lim endi alohida davlat yoki mafkuraviy tizimga tegishli institut emas, balki shaxsning butun umr davomida o'rganishi, o'zini anglashi va faol fuqarolik pozitsiyasini shakllantirishga xizmat qiluvchi umuminsoniy qadriyat sifatida talqin etiladi (11). Bu paradigma oldingi barcha yondashuvlarning normativ-aksiologik o'lchamini boyitib, ularga insonparvarlik mezonini qo'shadi.

Yuqorida sanab o'tilgan yondashuvlar ta'lim tizimining institutsional tabiatini turli qirralardan — ontologik, funksional, konfliktologik, fenomenologik, institutsional, tizimli va aksiologik — yoritishda, ularni yaxlit qiyosiy-tipologik tizimda birlashtirish va zamonaviy ta'lim modernizatsiyasi amaliyotiga nisbatan qo'llash masalasi alohida falsafiy tahlilni talab etadi.

TADQIQOT METODLARI

Tadqiqotda ta'lim tizimining ijtimoiy institut sifatidagi mohiyatini yoritish uchun quyidagi falsafiy-metodologik yondashuv va metodlardan foydalanildi:

- tarixiy-falsafiy tahlil — institut tushunchasining genezisini xronologik izchillikda kuzatish;
- qiyosiy-tipologik tahlil — turli falsafiy an'analardagi ta'lim talqinlarini bir-biriga solishtirish;
- strukturaviy-funksional tahlil — ta'limning jamiyat tizimidagi vazifalarini aniqlash;
- germeneytik talqin — har bir nazariy an'ana matnlarini o'z tarixiy-intellektual konteksti doirasida izohlash;
- tizimli-sinergetik tahlil — ta'limni o'zaro bog'liq elementlar majmuasi sifatida ko'rib chiqish;

- dialektik metod — struktura va faoliyat, ob'ektivlik va subyektivlik o'rtasidagi ziddiyat hamda uyg'unlikni aniqlash.

Ushbu metodlar majmuasi ta'lim tizimini ijtimoiy institut sifatida tushunishning turli falsafiy yondashuvlarini bir-biridan farqlash, ularning ontologik asoslarini — institutning "ob'ektiv", "subyektiv" yoki "intersubyektiv" tabiati haqidagi tasavvurlarini — aniqlashtirish hamda ularning zamonaviy ta'lim amaliyotiga tatbiq etilish imkoniyatlarini baholash uchun zarur nazariy asos yaratdi. Tahlil jarayonida har bir yondashuv avval o'z ichki mantig'i doirasida tavsiflandi, so'ngra boshqa yondashuvlar bilan qiyoslanib, ularning bir-birini rad etuvchi emas, balki turli darajalarda — makro-institutsional, mezo-tashkiliy va mikro-interaktsion — bir-birini to'ldiruvchi tushuntirish kuchiga ega ekanligi asoslandi.

Qiyosiy tahlilning ishonchliligini ta'minlash maqsadida har bir yondashuv kamida uchta mezon bo'yicha baholandi: uning institutning ontologik tabiati haqidagi asosiy tezisi, jamiyat va shaxs o'rtasidagi munosabatga oid pozitsiyasi, hamda ta'lim amaliyoti va islohotlariga nisbatan metodologik xulosalari. Bunday uch bosqichli mezon tizimi turli falsafiy an'analarga mansub matnlarni bir xil asosda qiyoslash, shu orqali sub'ektiv talqinlar xavfini kamaytirish imkonini berdi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

O'tkazilgan tahlil natijasida ta'lim tizimini ijtimoiy institut sifatida tushunishning sakkizta asosiy falsafiy yondashuvi aniqlandi. Ular quyidagilardan iborat:

- organitsistik-funksional yondashuv;
- strukturaviy-funksionalistik yondashuv;
- konflikt-reproduktiv (neomarksistik) yondashuv;
- fenomenologik-konstruktivistik yondashuv;
- neoinstitutsional yondashuv;
- tizimli-sinergetik (avtopoetik) yondashuv;
- integrativ-strukturatsion yondashuv;

- gumanistik-global yondashuv.

Organitsistik-funksional yondashuv (1) ta'lim tizimini jamiyat "organizmi"ning ixtisoslashgan a'zosi sifatida ko'rib, uning mavjudligini butun tizim yashovchanligi nuqtai nazaridan oqlaydi. Bu yondashuvning tarixiy ahamiyati institutlarni birinchi marta tizimli-funksional tahlil ob'ektiga aylantirganida, zaif tomoni esa jamiyatni biologik organizmga haddan tashqari soddalashtirib o'xshatishida, ijtimoiy ziddiyat va o'zgarish dinamikasini yetarlicha izohlay olmasligidadir.

Strukturaviy-funksionalistik yondashuv (2; 3) ta'lim tizimini jamiyatning barqarorligi va integratsiyasini ta'minlovchi ob'ektiv zarur institut sifatida ko'radi: ta'lim yosh avlodga umumiy qadriyat va bilimlarni uzatish, ijtimoiy rollarni taqsimlash hamda mehnat taqsimotiga tayyorlash funksiyalarini bajaradi. Bu yondashuvning kuchli tomoni — ta'limning jamiyat uchun ob'ektiv zaruriy ahamiyatini asoslashi, zaif tomoni esa — ta'lim tizimidagi ziddiyat va tengsizlikni yetarlicha hisobga olmasligidir.

Konflikt-reproduktiv yondashuv (4; 5) aksincha, ta'lim tizimini neytral institut emas, balki mavjud ijtimoiy-iqtisodiy tengsizlikni legitimlashtiruvchi va qayta ishlab chiqaruvchi mexanizm sifatida talqin etadi. Bu yondashuv ta'lim siyosatini tahlil qilishda ijtimoiy adolat mezonini markazga qo'yish zarurligini ko'rsatadi, biroq ta'limning ijobiy integrativ funksiyasini kamsitish xavfini ham o'zida mujassam etadi.

Fenomenologik-konstruktivistik yondashuv (6) ta'lim institutini tayyor tuzilma emas, balki o'qituvchi, o'quvchi va boshqa ishtirokchilarning kundalik o'zaro ta'siri orqali doimiy qayta quriluvchi intersub'yektiv voqelik sifatida ko'radi. Bu yondashuv ta'lim islohotlarini "yuqoridan" mexanik joriy etish emas, balki institut ishtirokchilarining ma'no va munosabatlarini hisobga olgan holda amalga oshirish zarurligini asoslaydi.

Neoinstitutsional yondashuv (7; 8) ta'lim tashkilotlarining tuzilishi ko'pincha samaradorlik mezonlaridan ko'ra jamiyatda qabul qilingan me'yor, standart va legitimlik talablariga moslashish natijasi ekanligini ko'rsatadi. Bu yondashuv, xususan, nodavlat

sektor va davlat-xususiy sheriklik kabi yangi institutsional shakllarning nima uchun ko'pincha davlat ta'lim tizimiga o'xshash, ya'ni izomorf shaklda rivojlanishini falsafiy jihatdan izohlash uchun muhim nazariy asos beradi.

Tizimli-sinergetik yondashuv (9) ta'limni jamiyatning boshqa kichik tizimlaridan — iqtisodiyot, siyosat, huquq — nisbatan avtonom, o'z ichki mantig'iga ega bo'lgan o'z-o'zini tashkil etuvchi tizim sifatida ko'rish imkonini beradi. Bu yondashuv ta'lim islohotlarini boshqa tizimlar mantig'ini, masalan sof bozor mantig'ini, mexanik ravishda ta'lim tizimiga ko'chirishning cheklovlarini ko'rsatib, har bir tizimning o'ziga xos ichki mantig'ini hisobga olish zarurligini asoslaydi.

Integrativ-strukturatsion yondashuv (10) ta'lim tizimini bir vaqtning o'zida ham ob'ektiv cheklovchi struktura, ham har kungi pedagogik amaliyot orqali qayta ishlab chiqariluvchi jarayon sifatida ko'rishni taklif etadi. Bu yondashuv, xususan, ta'lim islohotlarini faqat "yuqoridan" me'yoriy hujjatlar orqali emas, balki o'qituvchi va o'quvchilarning kundalik amaliyotidagi real o'zgarishlar orqali ham baholash, ya'ni struktura va agentlik o'rtasidagi dialektik bog'liqlikni hisobga olish zarurligini ko'rsatadi.

Gumanistik-global yondashuv (11) esa ta'limni ijtimoiy institut sifatida XXI asr sharoitida insonning butun umr davomida o'rganishi, o'zini anglashi va jamiyatda faol ishtirok etishini ta'minlovchi universal qadriyat sifatida qayta konseptuallashtiradi, bunda ta'lim tizimi endi milliy chegaralar yoki mafkuraviy tizim bilan cheklanmagan umuminsoniy institut sifatida talqin etiladi. Bu yondashuvning ahamiyati shundaki, u oldingi tahliliy yondashuvlarga aksiologik — insonparvarlik va umumiy manfaat — o'lchovini qo'shadi.

Ko'rib chiqilgan sakkizta yondashuvni yana bir muhim mezon — davlatning ta'lim institutidagi roli haqidagi tasavvur — bo'yicha ham farqlash mumkin. Organitsistik va strukturaviy-funksionalistik yondashuvlarda davlat institutlar muvofiqligini ta'minlovchi neytral markaz sifatida namoyon bo'lsa, konflikt-reproduktiv

yondashuvda u hukmron manfaatlarni ifodalovchi vosita sifatida ko'riladi. Fenomenologik yondashuvda davlatning roli ikkinchi darajali bo'lib, asosiy e'tibor kundalik o'zaro ta'sirga qaratiladi, neoinstitutsional yondashuvda esa davlat legitimlik va standartlarning asosiy manbai sifatida talqin etiladi. Tizimli-sinergetik yondashuvda davlat ta'lim tizimining "muhi" sifatida, uni to'g'ridan-to'g'ri emas, balki bilvosita — huquqiy va moliyaviy tartibga solish orqali — ta'sir qiluvchi tashqi tizim sifatida ko'riladi. Integrativ-strukturatsion va gumanistik-global yondashuvlarda esa davlatning roli fuqarolik jamiyati va xalqaro hamjamiyat bilan hamkorlikda qayta belgilanadi. Ushbu farqlar, xususan, davlat-xususiy sheriklik sharoitida davlatning yangicha — tartibga soluvchi, sherik va kafolatchi — funksiyalarini falsafiy jihatdan izohlash uchun muhim ahamiyat kasb etadi.

Ta'lim tizimini boshqa ijtimoiy institutlar — oila, davlat, bozor, diniy va madaniy institutlar — bilan bog'liqlikda ko'rib chiqish ham muhim ahamiyatga ega. Klassik funksionalistik an'anada ta'lim oila institutining davomi, uni to'ldiruvchi ikkinchi darajali institut sifatida ko'rilgan bo'lsa, zamonaviy tizimli-sinergetik va neoinstitutsional yondashuvlarda ta'lim allaqachon o'z ichki mantig'i, professional hamjamiyati va institutsional maydoniga ega mustaqil, ixtisoslashgan tizim sifatida talqin etiladi. Bu institutsional differentsiatsiya jarayoni, ayniqsa, nodavlat sektor rivojlanayotgan sharoitda, ta'lim tizimining bozor instituti bilan chegaradosh hududlarida yangi falsafiy-huquqiy masalalarni, masalan ta'lim xizmatining "ijtimoiy ne'mat" yoki "bozor tovari" sifatidagi tabiati haqidagi bahsni, keltirib chiqaradi.

Yana bir muhim jihat — institutsional barqarorlik va ijtimoiy o'zgarish o'rtasidagi dialektik munosabat. Funksionalistik va neoinstitutsional yondashuvlar institutlarning barqarorlikka moyilligini, ularning mavjud tartibni saqlashga xizmat qilishini ta'kidlasa, konflikt-reproduktiv va fenomenologik yondashuvlar institutlarning ichki ziddiyatlar va kundalik amaliyot orqali doimiy o'zgarib borishini ko'rsatadi. Integrativ-strukturatsion yondashuv esa aynan shu ikki qutbni — barqarorlik va o'zgaruvchanlikni — bitta

nazariy modelda birlashtirishga xizmat qiladi, bu esa ta'lim tizimini modernizatsiyalash jarayonini na sof "yuqoridan" buyirilgan islohot, na sof stixiyali o'zgarish, balki boshqariladigan institutsional evolyutsiya sifatida tushunish imkonini beradi.

Ko'rib chiqilgan yondashuvlarning qiyosiy tahlili shuni ko'rsatadiki, ta'lim tizimini ijtimoiy institut sifatida yaxlit tushunish ularning birortasini mutlaqlashtirishni emas, balki bir-birini to'ldiruvchi metodologik prizmalar sifatida uyg'un qo'llashni taqozo etadi: organitsistik va funksionalistik yondashuvlar ta'limning ob'ektiv zaruriy vazifasini, konflikt-reproduktiv yondashuv uning ziddiyatli tomonlarini, fenomenologik va neoinstitutsional yondashuvlar uning intersub'yektiv va normativ tabiatini, tizimli-sinergetik yondashuv uning avtonom mantig'ini, integrativ-strukturatsion yondashuv esa struktura va faoliyat dialektikasini, gumanistik-global yondashuv esa uning umuminsoniy qadriyat sifatidagi mazmunini ochib beradi. Bunday integrativ falsafiy tushunish, xususan, O'zbekistonda ta'lim tizimini modernizatsiyalash, nodavlat sektor va davlat-xususiy sheriklikni rivojlantirish jarayonlarini ijtimoiy-falsafiy jihatdan izohlash uchun metodologik zamin yaratadi.

Tadqiqotning ma'lum cheklovlarini ham qayd etish lozim: tahlil asosan G'arb falsafiy-sotsiologik an'anasidagi klassik va zamonaviy nazariyalar doirasida olib borildi, sharqona va milliy ta'lim falsafasi an'analarning institutsional jihatlari alohida tahlil predmeti bo'lmadi. Shuningdek, tadqiqot nazariy-falsafiy xarakterga ega bo'lib, taklif etilgan yondashuvlarning O'zbekiston ta'lim tizimi amaliyotidagi empirik tasdig'i keyingi tadqiqotlar predmetini tashkil etadi.

XULOSA

Tadqiqot natijasida ta'lim tizimini ijtimoiy institut sifatida tushunishning sakkizta asosiy falsafiy yondashuvi — organitsistik-funksional, strukturaviy-funksionalistik, konflikt-reproduktiv, fenomenologik-konstruktivistik, neoinstitutsional, tizimli-sinergetik, integrativ-strukturatsion va gumanistik-global yondashuvlar — aniqlandi hamda ularning ontologik asoslari, kuchli va zaif tomonlari qiyosiy tahlil qilindi.

Tadqiqot shuni ko'rsatdiki, ushbu yondashuvlar bir-birini istisno etuvchi raqobatdosh nazariyalar emas, balki ta'lim tizimining turli darajalarini — makro-institutsional, mezo-tashkiliy va mikro-interaktsion darajalarni — yorituvchi bir-birini to'ldiruvchi metodologik prizmalardir. Shu sababli ta'lim tizimini yaxlit falsafiy tushunish faqat ularning uyg'un, kompleks qo'llanilishi orqali erishiladi.

Tadqiqot natijalari asosida quyidagilar tavsiya etiladi: ta'lim modernizatsiyasi konsepsiyalarini ishlab chiqishda yagona yondashuvga tayanishdan qochib, yuqorida ko'rib chiqilgan yondashuvlarni bir-birini to'ldiruvchi metodologik asos sifatida uyg'un qo'llash; nodavlat sektor va davlat-xususiy sheriklik kabi institutsional yangiliklarni neoinstitutsional va tizimli-sinergetik yondashuvlar asosida falsafiy jihatdan izohlash; hamda keyingi tadqiqotlarda ushbu yondashuvlarni O'zbekiston ta'lim tizimi amaliyotiga tatbiq etib, ularning har birining amaliy-tahliliy salohiyatini aniqlash.

Kelgusi tadqiqotlar uchun istiqbolli yo'nalish sifatida ushbu sakkiz yondashuvni yagona nazariy-konseptual modelga integratsiya qilish, shuningdek ularni O'zbekistonda ta'lim tizimini modernizatsiyalash, nodavlat sektor va davlat-xususiy sheriklikning institutsional-huquqiy shakllanish jarayonlarini falsafiy jihatdan asoslashning nazariy poydevoriga aylantirish ko'rsatilishi mumkin. Bu, o'z navbatida, dissertatsion tadqiqotning keyingi boblarida ta'lim modernizatsiyasining yaxlit ijtimoiy-falsafiy konsepsiyasini shakllantirish uchun nazariy zamin bo'lib xizmat qiladi.

RO'YXATI

- 1.Spencer, H. The Principles of Sociology. Vol. 1. London: Williams and Norgate, 1876.
- 2.Durkheim, E. Education and Sociology. New York: The Free Press, 1956. ISBN 978-0-02-907920-1.
- 3.Parsons, T. The School Class as a Social System: Some of Its Functions in American Society // Harvard Educational Review. 1959. Vol. 29, No. 4. P. 297–318.
- 4.Bourdieu, P., Passeron, J.-C. Reproduction in Education, Society and Culture / transl. by R. Nice. London: Sage Publications, 1977. ISBN 978-0-8039-8319-9.
- 5.Bowles, S., Gintis, H. Schooling in Capitalist America: Educational Reform and the Contradictions of Economic Life. New York: Basic Books, 1976. 340 p.

6. Berger, P. L., Luckmann, T. The Social Construction of Reality: A Treatise in the Sociology of Knowledge. New York: Doubleday, 1966. ISBN 978-0-385-05898-8.
7. Meyer, J. W., Rowan, B. Institutionalized Organizations: Formal Structure as Myth and Ceremony // American Journal of Sociology. 1977. Vol. 83, No. 2. P. 340–363. DOI: 10.1086/226550.
8. DiMaggio, P. J., Powell, W. W. The Iron Cage Revisited: Institutional Isomorphism and Collective Rationality in Organizational Fields // American Sociological Review. 1983. Vol. 48, No. 2. P. 147–160.